

Анотація

У статті проаналізовано особливості соціо- та онтогенезу персонажів оповідань Володимира Винниченка “Чудний епізод” і “Тайна” у контексті маргінальної ситуації. У ході дослідження виявлено приклади конструктивного розв'язання маргінальної ситуації, відтворені письменником у його творах.

Ключові слова: маргінальність, екстеріоризація, соціогенез, онтогенез, урбанізація.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности социо- и онтогенеза персонажей рассказов Владимира Винниченко “Странный эпизод” и “Тайна” в контексте маргинальной ситуации. В ходе исследования обнаружены примеры конструктивного решения маргинальной ситуации, изображенные писателем в его произведениях.

Ключевые слова: маргинальность, экстеріоризация, социогенез, урбанизация.

Summary

Existential problems being realized through motifs of the quest of identity, protection of private space, incapability of communication on the examples of the works V. Vinnichenko are investigated. Special emphasis is laid on the idea of marginal character as a key strategy of V. Vinnichenko's texts.

Keywords: marginal character, private space, character.

УДК 821.163.41'06–31.09

Тимошенко Т.С.,
аспірант,

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

ЛЮДИНА І МІСТО: ХУДОЖНЯ АНТРОПОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

*... місто своїм розгоном і шумом
зворушує людину без міри гостріше,
ніж лоно природи ніжністю краєвидів та
безладною грою стихій,
покликаних тут будувати нову природу, –
штучну, отже, досконалішу.*

В. Підмогильний

Для розуміння призначення людини у світі ми неодмінно звертаємося до феномену міста, оскільки воно займає особливу позицію в символічному просторі будь-якої культури. Це, у свою чергу, дозволяє нам розглянути мистецькі рефлексії образів найбільших вітчизняних міст в українській прозі 20-х років ХХ століття та їхні впливи на психологію мешканців.

Пореволюційне мистецтво, на жаль, не прагнуло пізнати людину як складну неповторну особистість. Можемо сказати, що воно навіть втратило її, оскільки цілком і повністю зосередилось на оспівуванні трудового колективу, маси та їхній першорядній ролі у розбудові держави. Лише окремі письменники, зокрема В. Підмогильний, О. Копиленко, Є. Плужник та ін., долаючи партійні обмеження, наважилися оголосити антропоцентризм доміантною рисою своєї творчості і

зосередитися на розв'язанні проблеми сенсу буття мислячої істоти. Літературна критика під пильним наглядом радянської влади тривалий час засуджувала такі прояви індивідуалізації мистецтва, виявляючи тим самим заангажованість й нерозуміння естетичного змісту творів. Радянське літературознавство з його вульгарно-соціологічним підходом до аналізу художніх творів також висловлювало різке незадоволення творчістю багатьох видатних українських письменників. І тільки сучасний стан наукових та літературознавчих досліджень дозволив здійснити перехід від спрощеного поверхового сприйняття заборонених тоталітарним режимом творів до їх багатогранного фахового аналізу, який подається у працях науковців діаспори (Ю. Шерех [13], Ю. Лавріненко [6], М. Тарнавський [12] та ін.) й дослідженнях українських вчених (Л. Сенік [11], С. Павличко [8], Л. Коломієць [4], Ю. Безхутрий [1], О. Боярчук [2] та ін.). На жаль, літературознавці здебільшого побіжно торкалися проблеми взаємодії міста і людини в творах письменників 20-х років ХХ століття, відзначаючи, проте, її важливу роль в осмисленні тогочасної урбаністичної прози. Прагнення глибше розкрити природу причиново-наслідкових зв'язків між містом та індивідумом і зумовило актуальність теми нашого дослідження.

Мета роботи полягає в аналізі особливостей впливу урбаністичних процесів початку минулого століття на внутрішній світ окремої особи.

Основна мета нашого дослідження зумовила **завдання** – простежити процес “входження” селянина у місто, зміни у його психології та світосприйнятті.

Творчі пошуки цілої генерації талановитих митців доби Розстріляного Відродження втілилися в моделюванні гострого внутрішнього конфлікту особи з роздвоєною свідомістю. Відтепер авторська увага більше зосереджувалася на складних психологічних протиріччях, екзистенційних шуканнях героїв, а не на фабульному загостренні оповіді. Звичайно ж, перед читачем постає і новий тип героя – людина з трагічним світовідчуттям, філософська натура, яка глибоко переживає суперечності між своїми моральними принципами та реальністю.

Крім того, дійсність активно вимагала “зміни декорацій” – замість ідилічних картин сільського життя все частіше в літературних творах постають пейзажі пореволюційних індустріальних міст, невід'ємними атрибутами яких були величезні димарі заводів, шум та гуркіт автобусів і трамваїв, багатоповерхові будинки. Спостережливе око письменника не без підстав констатує, що в цьому штучному середовищі творець нової епохи часто перебуває в стані постійного психічного збудження, адже урбаністичний простір сповнює її передчуттям небезпеки, тривоги. Щоденні, часто нав'язані проти волі контакти з людьми чужими та незнайомими будь-якої хвилини можуть спричинити неочікувані доленосні зміни, навіть неприємності чи проблеми.

На жаль, для українця з села перехід на інший – міський – рівень світосприйняття нерідко ускладнювався невпевненістю, розчаруваннями та внутрішньою дисгармонією. Він залишав свою малу батьківщину, зрікався її та кидався з головою у чорторій незнайомих обставин та майбутніх перемог, які, навіть підкорившись йому, не здатні були заповнити душевну порожнечу від втрати

свого коріння. Певна річ, новоспеченого мешканця великого міста мучила ностальгія за минулим, але ще більше боліло йому розуміння того, що не належить жодному з двох світів: міський інтелігент в селі та селяк в місті.

Збудоване людьми і для людей, місто, однак, часто-густо викликало хвилю негативних емоцій. Особливо пригнічувало це творіння приїжджих. Вони, як метелики, зліталися до великого міста – звабно-блискучого вогню, в безжальному полум'ї якого нерідко угасали духовно й фізично. Притаманні вихідцям із села відкритість, простакуватість та віра у світлу сторону людської природи у новому середовищі виявлялися не лише зайвими та непотрібними, але й до певної міри небезпечними.

Цю гірку реальність відкрила для себе Пріся (Зайка) – героїня роману “Визволення” – вже в перші дні перебування в столиці. Несміливо, але з оптимізмом вісімнадцятилітньої особи, вона вийшла з будівлі харківського залізничного вокзалу і одразу ж потонула у шаленому потоці ранкового поспіху: “могутня машина людського життя шуміла рухачами, колесами, пасами, кроками, подихами. Хто не попадав у такт, того засмоктувало без вагань і без зітхань” [5, 46]. Місто зустріло її шумом транспорту, а сірий вкрай чужий натовп раз-у-раз повертався до неї своїми байдужими, роздратованими, недобрими обличчями – страшно підійти до людини, лячно заговорити до неї, розпитати. Ніколи ще у своєму житті Пріся не почувала себе настільки самотньою та покинутою, як тепер, у оточенні – як спостережливо додає письменник – не людей, а “стрімкого потоку облич, ніг, очей” [5, 45]. Через поведінку дівчини, її рухи автор передає почуття остраху, внутрішню напругу: “цупкіше притисла до себе клуночок”, “озиралася”, “тиснулася до паркана”, “швиденько перебігла”, “пленталася”. Під вечір відчула себе фізично та морально знесиленою, адже “день серед гнітючого каміння міста й вражінь стомили більше, ніж найважча робота” [5, 47].

Переживши невимовне приниження, дівчина однак не відмовилася від світлої мети свого приїзду в Харків – стати вчителькою. Вона проявила неабияку силу волі та здібність до науки і вступила до навчального закладу. Здавалося, життя налагоджується, але минуле ніяк не відпускало студентку: їй довелося дорого заплатити за допомогу сусіда Тараса у підготовці до іспитів. Пріся героїчно знесла багато лиха, кривд та поневірянь, але зрада і байдужість єдиної, як їй здавалося, близької людини – друга Сави – спустошила її морально, та підштовхнула до самогубства, до фізичної смерті.

Не випадково, що О. Копиленко спочатку знайомить нас із сільською дівчиною Прісею на залізничному вокзалі; з глибоким психологізмом передає її враження від нового чужого середовища, говорить про її подальше облаштування і розкриває неочікуваний внутрішній потенціал, приховану міць та самовладання дівчини. Пізніше Пріся зникає з сюжетної оповіді, але з'являється інша дійова особа – сором'язлива та довірлива студентка Зайка. Знайомі товариші кличуть її “Зайчик-стрибунчик” і вважають, що багато в ній “селянської примітивної простоти”, “надто наївна вона, та простота, відстала” [визв., 73], пасивна й не здатна до активних дій, боротьби. І тільки людина з важким тягарем життєвого досвіду – Антін

Гамалія – спостеріг, що не розгубила вона в цьому проклятому місті того найкращого, що є в сільській дівчині, зберегла “справжню сердешну недоторканість” і “душа її чиста, як струмкова вода <...>” [5, 73].

Згодом з'ясується, що приїжджа селянка, а потім місцева повія Пріся і простодушна, весела студентка Зайка – то дві сторінки з цілої книги буття однієї особи. Нові обставини існування спричинилися до розколу її свідомості, її внутрішній конфлікт автор розкривається через опозицію тіло-душа, якій відповідає символічне протиставлення місто-село. На очах у коханого Сави Тарас чинить насилля на Прісею-Зайкою, “поєднуючи” у такий спосіб дві її іпостасі. Саме зустріч реального та омріяного світів, спровокувала нещасну дівчину на фатальне самознищення.

Проте Пріся-Зайка – не просто героїня роману, на долю якої випали аж занадто важкі випробування. Її образ глибоко символічний, певною мірою пророчій: вона – селянська мати, “що плодитиме і пеститиме рідних дітей, як обдарована земля, що легко носить свої коштовні плоди” [5, 68], вона уособлення плодового степу, широких ланів пшениці. Від того ще трагічнішим видається фінал життя дівчини, адже її смерть засвідчує перевагу міста над селом.

Урбаністичний простір наражає людину на гостру життєву необхідність відстоювати своє право на існування, боронити своє місце “під сонцем”. Цей вимушений стан постійного змагання викликає психологічне збудження, відчуття тривоги та озлобленість, з якими далеко не кожний мешканець спроможен змиритися. Такі несприятливі, гнітючі обставини зломали Зайку, але виявилися цілком придатними для Тараса, Маковецького та Надійки.

Вперше ступивши на землю міста Степан Радченко (“Місто” В. Підмогильного), подібно до Прісі, так само відчув смак гіркоти – ніби передвісник майбутніх поневірянь та принижень; вони обоє пізнали на собі те важке деморалізуюче почуття самотності у натовпі й воно глибоко засіло в їхніх серцях, вплинувши на подальшу долю.

Досить часто оптимістичні та багатообіцяючі переконання революційної молоді швидко оберталися на страх перед великим містом, розчарування, почуття власної меншовартості. Зокрема, еволюція сприйняття Степаном Радченком міста – від категоричної ненависті та ворожості до примирення – цілком залежала від його особистих духовних трансформацій. Глибока віра у неминуче розчинення урбаністичної культури у сільській поступово вгасла, а сам завойовник, як виявилось, несвідомо крокував шляхом невідвортної втрати будь-якого зв'язку зі своєю малою батьківщиною і повного асимілювання з киянами.

Розбурхана революцією, молодь прагнула активних дій, безпосередньої участі у наближенні світлого майбутнього. Вона зліталася до міста – осередку культури та науки, могутнього центру тяжіння, “що круг нього крихітними планетами обертаються села, вічні супутники його руху” [9, 149]. Вступ до вищого учбового закладу, навчання в ньому часто сприймалися як своєрідний початок підкорення небачених досі життєвих вершин, які несподівано відкриваються у місті. Виплекане селом, природою, юнацтвом починало свій “завойовницький” похід на урбаністичній

світ з найкращими надіями та сподіваннями. Деякі з них, керовані просвітницькими ідеями, з непереборною вірою в будівництво кращого майбутнього, планували привезти в село нове життя, повернутися додому культурною людиною “при повній зброї на боротьбу і з самогоном, і з крадіжками, і з недіяльністю місцевої влади” [9, 33]. Зокрема, метою приїзду, єдиним бажанням Прісі (“Визволення”) було “вивчитися на вчительку й понести свої знання в глуху дичавину села” [5, 52].

Степан Радченко – головний герой не тільки роману “Місто”, а й усього письменницького доробку прозаїка. Тривалі пошуки автором універсального ключа до розуміння внутрішньої природи мислячої істоти переходили з одного оповідання в інше, а викристалізувались саме в цей літературний образ. Молодий, виплеканий селом революціонер приїздить здобувати освіту до Києва, але цілком несподівано потрапляє на поле нескінченного бою: себе з самим собою (між розумом та ірраціональністю) та себе з оточуючим світом (між інстинктами та свідомістю). Про це свідчать невмотивовані зміни настрою Степана, коли ототожнення себе із всевладним творцем нового порядку раптово змінювалося на передчуття власної меншовартості, непотрібності та безпомічності: “за горбом він почував місто і себе – одне з безлічі непомітних тілець серед каменю й розпорядку. На порозі жаданого бачив себе вигнанцем, що покинув на рідній землі весну й квітучі поля” [9, 38].

Він почував, що колишнє життя його в селі – напрочуд просте, немудре й примітивне – було абсолютно несхожим на той світ, в якому опинився. А, отже, постав перед вибором: вертатися назад, додому, який тепер вже видавався йому не таким радісним та привабним, або ж переступити, перескочити ту прірву, що відділяла його від переселення – фізичного та психологічного – у нові обставини. І Степан обрав останній варіант, бо почув себе “жвавим деревцем, що може на всякому ґрунті прищепитись” [9, 118].

І він повністю переродився на вимогу урбаністичного середовища. Почалося все зі зміни імені Степан на Стефан – перше здавалося йому надто простим, банальним та грубим, але прагнув він “зробити його гучним та блискучим” [9, 67], урочистим, гідним підпису письменника. Відбулася, здавалося б, незначна подія – переінакшив тільки одну букву та наголос, – але в такий спосіб В. Підмогильний засвідчив духовну переорієнтацію молодого амбітного хлопця. Це був початок кінця селянського минулого, світогляду та цінностей. Далі спостерігаємо неабияку зацікавленість Степана в новому модному одязі; з кожним разом покращуються і його помешкання. Не так вдало складаються Радченкові відносини зі знайомими людьми – він все ще самотній, зосереджений на собі та своїх потребах, певною мірою егоїстичний та нестриманий. Важливими для розуміння сутності докорінних трансформацій вдачі головного героя роману є його стосунки з жінками. Ця глибоко-інтимна сфера життя юнака так само зазнавала постійного підвищення вимог як до об'єкту зацікавлення, так і до себе: кожна наступна кохана характеризується вищим ступенем “міськості”, а його любовні переживання стають більш стриманими, виваженими та вибагливими.

Внутрішній світ Степана – тепер вже справжнього мешканця величного Києва, визнаного письменника – весь час роздирають протиріччя та сумніви. Попервах його маргінальне становище символізує опозиція “село–місто”, згодом екзистенційні шукання переміщуються у площину “дух–плоть”. Отже, зміна зовнішні атрибутів не знайшла відповідності у чуттєвій природі Радченка: автор прирікає його на безкінечне прагнення гармонії, на чисельні спроби поєднання моральних переконань та вчинків, тверезого розуму з людською душею на фоні цілковитої абсурдності життя початку ХХ століття.

Важко заперечити той факт, що тогочасні міжособистісні відношення та діалог між мешканцями міста завжди помітно різнилися від традиційних родинних, общинних чи товариських форм взаємодії. Переважна більшість цих відмінностей носила, на жаль, негативний характер: урбанізаційні процеси викресли релігійну основу буття, спровокували переоцінку загальноприйнятих споконвічних людських норм поведінки, спричинилися до погіршення та поверховості стосунків.

Цю ваду нового стилю життя несподівано для себе помічає і непохитний комуніст Іван Семенович Орловський (“Недуга” Є. Плужника). Символічна “недуга”, якою гостро перехворів герой, кардинально змінила його ідеологічно виважений світогляд та засіяла в душу зразкового партійця нечувані до того почуття самотності, невдоволення буттям. Тепер він, опинившись на соціальному роздоріжжі, болісно усвідомлює руйнацію ілюзій, беззмістовність свого існування та ізольованість, на яку сам себе прирік. Є. Плужник не випадково співвідносить “прозоріння” Орловського з хворобою – психологічний стан Івана Семеновича зазнав невідворотних змін: “збагнув він тепер щось нове, наслідками для нього незмірне, від чого ще складніші й притомливіші потечуть його думки” [10, 37].

Постійна заклопотаність, брак вільного часу (“ті кілька вільних годин, що лишались їм по робочому дні <...>” [10, 135]) й відсутність внутрішньої потреби у духовному зближенні з іншою людиною спричинилися до цілковитого відчуження Івана Семеновича від друзів та знайомих. Герой з сумом констатує, що люди у місті можуть прожити тривалий час разом так і не пізнавши один одного, не відкривши в близькому створінні неповторну особистість. Наново переоцінюючи універсальні першооснови буття, він всім своїм єством прагне щирого спілкування, підтримки, турботи. Насаджуваний партійною верхівкою культ безликої маси, колективу поступово втрачає свою привабливість для Орловця. Відтепер на центральне місце в пантеоні богів поправу виходить звичайна людина без жодних ідеологічних нашарувань та ярликів, сповнена тривогами та сумнівами, у стані постійного пошуку свого “я” та осмислення абсурдності навколишнього світу.

Попри вочевидь негативний вплив урбаністичного простору на внутрішній світ літературного героя прози початку ХХ століття, письменники підкреслюють наявність “творчого” начала міста. Воно відіграло головну культуротворчу роль у процесі світового мистецького поступу і виступало центром промислового прогресу, наукових досягнень, освіти. Активна міжкультурна взаємодія, зіткнення і переплетіння міфологічних уявлень між представниками різних національностей та

вірувань збагачували життя міста і надавали йому подібності до цілого світу. В історичному континуумі воно являє собою динамічну реформуючу силу, а село – інертну та консервативну.

До того ж, насиченість міста різними незліченими знаками, запахами, звуками та інтонаціями впливає на психологічний стан людини – робить її більш чуттєвою, “тонкою” та спостережливою, але і притупляє сприйняття навколишнього світу, розвиваючи стриманість емоцій, тверезість розуму. Отже, мешканець міста, у порівнянні з селянином, – особа багатша інтелектуально та психологічно, вільна від забобон.

Особливої переконливості та аргументованості асоціативний зв'язок між містом, як осередком культури, та селом, як царством обмежених та неосвічених землеробів, набуває в романах “Місто” В. Підмогильного та “Визволення” О. Копиленка. Обравши за головних героїв селян-студентів, автори презентували читачеві післяреволюційні Київ та Харків очима нової молоді – поколінням, на плечі якого припадає весь тягар розбудови держави та відповідальність за спільне майбутнє. Урбаністичний світ двох столиць України розкривається через сприйняття “незіпсованих” відкритих людей з іншим світоглядом, патріархальними устоями та ціннісними орієнтаціями, які більшою чи меншою мірою, але трансформуються під впливом обставин. І тогочасні митці слова, як мабуть ніхто інший до них, правильно відчували першорядний обов'язок літератури, скеровуючи свої естетичні шукання на досягнення справжньої мети – “знайти за облудністю щоденних незначущих учинків, стандартних фраз, офіційної термінології єдине справжнє на землі – людину” [13, 81].

Таким чином, урбанізаційні мотиви в українській прозі 20-х років ХХ століття сприяли поглибленому осмисленню фундаментальних проблем існування людини. Тогочасні письменники, зокрема В. Підмогильний, О. Копиленко, Є. Плужник та ін., майстерно розкрили причиново-наслідкові зв'язки між життям пореволюційного міста та появою нового героя – людини з розколотою свідомістю, зосередженої на екзистенційних проблемах буття і пошуках власного “я”.

Література

1. Безхутрий Ю. Хвильовий : проблеми інтерпретації / Ю. Безхутрий. – Харків : Фоліо, 2003. – 495 с.
2. Боярчук О. Експериментальна проза 20-х років ХХ століття : жанрово-стильові модифікації (В. Домонтович, А. Любченко, М. Йогансен) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец.10.01.01 – українська література / О. Боярчук. – К., 2003. – 19 с.
3. Галета О. Досвід кохання і критика чистого розуму : Валер'ян Підмогильний : тексти та конфлікт інтерпретацій / О. Галета. – К. : Факт, 2003. – 432 с. – (Літературний проект “Текст + контекст” : знакові літературні доробки та навколо них).
4. Коломієць Л. “Місто” В. Підмогильного : проблематика та структурна організація / Лада Коломієць // Слово і Час. – 1991. – № 5. – С. 64–70.
5. Копиленко О. І. Буйний хміль : роман, повість, оповідання / О. І. Копиленко. – К. : Таксон, 2001. – 446 с.
6. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 (Поезія–проза–драма–есеї) / Ю. Лавріненко ; [післямова Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2002. – 984 с.

7. Мовчан Р. Український модерністичний роман : “Місто”, “Невеличка драма” В. Підмогильного / Раїса Мовчан // Дивослово. – 2001.– № 2. – С. 11–14.
8. Павличко С. Місто / С. Павличко // Теорія літератури ; [передм. Марії Зубрицької]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 679 с.
9. Підмогильний В. Місто / В. Підмогильний / [упоряд. текстів та передм. Г. М. Кудрі]. – Харків : Веста : “Ранок”, 2003. – 256 с. – (Серія “Програма з літератури”).
10. Плужник Є. Недуга : [роман] / Є. Плужник. – Київ : Сяйво, 1929. – 220 с.
11. Сенік Л. Роман опору : український роман 20-х років : проблема національної ідентичності / Л. Сенік. – Львів : Академічний Експрес, 2002. – 239 с.
12. Тарнавський М. Між розумом та ірраціональністю : проза Валер'яна Підмогильного / М. Тарнавський. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 232 с.
13. Шерех Ю. Людина і люди (“Місто” Валеріяна Підмогильного) / Ю. Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя : література, мистецтво, ідеології. – Харків, 1998. – Т. 1. – С. 81–91.

Анотація

У статті робиться спроба аналізу мистецьких рефлексій образів найбільших вітчизняних міст в українській прозі 20-х років ХХ століття та їхніх впливів на психологію мешканців. Переважна частина тогочасних літературних творів не прагнула пізнати людину як складну неповторну особистість. Лише поодинокі письменники, зокрема О. Копиленко, В. Підмогильний, Є. Плужник та ін. наважилися оголосити антропоцентризм домінуючою рисою своєї творчості. Автор дослідження звертається до прозового спадку цих митців як до яскравих ілюстрацій динаміки внутрішніх змін окремої особи, спричинених урбаністичними процесами.

Ключові слова: урбаністична проза, відчуття самотності, розколота свідомість, осередок культури та освіти.

Аннотация

В статье совершается попытка анализа творческих восприятий образов отечественных городов в украинской прозе 20-х годов ХХ века и их влияния на психологию жителей. Значительная часть литературных произведений того времени не стремилась изучить человека как сложную и неповторимую личность. Только некоторые писатели, в частности А. Копыленко, В. Пидмогильный, Е. Плужник и др., осмелились провозгласить антропоцентризм доминирующей особенностью своего творчества. Автор исследования обращается к их наследию как к ярким иллюстрациям динамики внутренних изменений отдельной личности, вызванных урбанистическими процессами.

Ключевые слова: урбанистическая проза, чувство одиночества, расколотое сознание, центр культуры и образования.

Summary

The article is an attempt to analyze the perception of the biggest cities in the Ukrainian prose of the 20th century and their influences on the psychology of people. Most of the literary works of that had no mission to examine the person as an intricate and unique person. Only a few writers, in particular A. Kopylenko, V. Pidmogilny, E. Pluzhnik and others, dared to proclaim the anthropocentrism as the dominant feature of their works. The author of the present research paid much attention to their novels as the bright and dramatic illustrations of the dynamics of inner changes of the individual, caused by urbanization.

Keywords: the urbanistic prose, the scene of the loneliness, broken awareness, the center of the culture and the science.